ژڤان نعمان حجی

ئەدەبێ بەراورد زاراڤەکێ زانستیە بۆ پشکەکێ ژ پشکێن ئەدەبی، وەکی (مێژوویا ئەدەبی، تیورا ئەدەبی و رەخنا ئەدەبی). و خواندن و ڤەکولینێ لسەر ئەگەرو کاریگەریێ دناڤبەرا دو ئەدەبان دا یانژی پتر دکەت.لێ ب مەرجەکی کو هەر ئێک سەرب نەتەوەک و زمانەکێ جودا ڤە بیت. ب مەبەستا دیارکرنا لایەنێن وەکهەڤی و جیاوازی و ئەگەرێ وان، دگەل دیارکرنا لایەنێن پەیوەندیێ دناڤبەرا وان دا، هەروەسا هەڤسەنگیکرنا ڤان ئەدەبان چ ژلایێ هونەری یان ژلایێ ناڤەروکێ ڤە خویادکەت.

ئەڤ زاراڤە بۆ ئێکەم جار ل سەدێ نوزدێ هاتیە ب کارئینان، ل دەمێ (ڤیلمان)ێ فەرەنسی ل سالا (1828)ێ د موحازەرەکا خو دا ل زانکویا (سەربون) بکارئینای. ل دەڤ ئنگلیزا ئێکەم بکارئینانا ڤی زاراڤی بۆ (ماتیو ئارنولد)ی د زڤریتە ڤە.(1)

ئەڤ زاراڤە دناڤ ئەدەبێ کوردی دا ژ ئەنجامێ کارتێکرنا ئەدەبێ بیانی هاتییە بەرجەستەکرن. هەر وەکو دهێتە تێبینیکرن، ئەڤ زاراڤە وەرگێرانەکا دەڤا وەدەڤا زاراڤێ (الأدب المقارن)ێ عەرەبیە،و

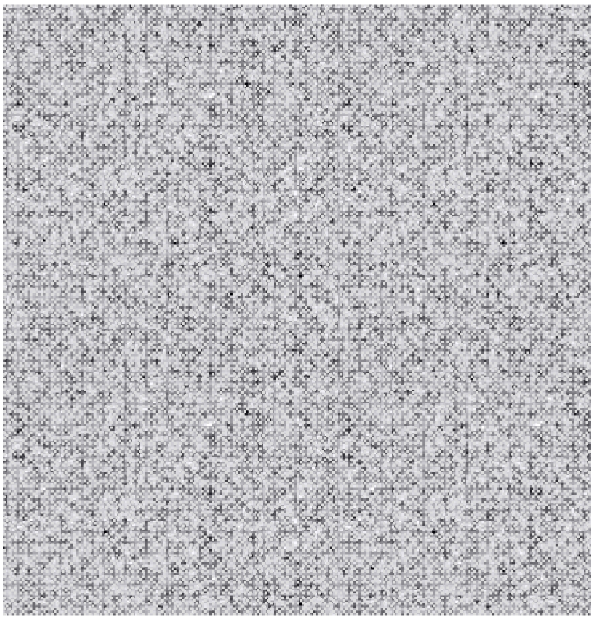

نڤیسەرێن عەرەب ژی ژ ئەدەبێ ئەوروپی وەرگێرایە. بۆ نمونە ب فەرەنسی دبێژنێ(Lalitterature comparee) ب ئنگلیزی دبێژنێ(Literature comparative).

(پول ڤان تیگم) دیاردکەت،کو ئەڤ زاراڤە بەری دەربرینێ ژ ناڤەروکا بابەتێ خو بکەت هاتیە بکارئینان. دیسان چەندین زاراڤێن دی وەکو هەڤرامانێن وی دگەل هاتینە بکارئینان، هەرچەندە ئەڤ زاراڤە د دروستترن ژ زاراڤێ نوکە، بەلێ کێم دهێنە بکارئینان وەکی (ئەدەبیاتێن نوی یێن بەراورد) و (مێژوویا ئەدەبیاتێن بەراورد).(2)

تێگەهـو

پەیدابوونا ئەدەبیٰ

بەراورد

ب بوچونا (بینید کروتش)ی،زاراڤیٚ ئەدەبیٚ بەراورد گەلەک ئالوزییا بخوەڤە د بینیت،و دەربرینیٚ ژ ناڤەروکا بابەتیٚ خو ناکەت.(3)

(د. محمد غنیمی هیلال) ژی دگەل بوچونا کروتشیە و ب باوەرا وی باشترە بیژنیٚ (میژوویا بەراورد ا ئەدەبیاتان)، یان (میژوویا ئەدەبیٚ بەراورد).(4)

ل دور ڤی بابەتی پیناسە و بوچونیٚن جیاواز هەنە، هندەک ب زانستەکیٚ ئەدەبی د دانن،بەلیٚ هندەکیٚن دیتر ب بابەتەکیٚ نەییٚ گرنگ و بیٚ مفا د دادنن. بۆ نمونە هندەک دیار دکەن کو بەراوردکرن دناڤبەرا ئەدەبیٚ نەتەویٚن ژێکجودا دا،فاکتەرەکە ژ بۆ دیارکرنا دزییێت ئەدەبی دناڤبەرا ئەدەبیاتیٚن جیهانی دا.(5)

دپیٚناسەکیٚدا هاتیە:

«ئەدەبیٚ بەراورد وەکو بابەتەکیٚ (میژوویی ـ ئەدەبی)زانستەکیٚ ئەدەبیییٚ گەلەکیٚ بەرفرەهە.... وگرێدانەک دگەل (میژوو، تیور،رەخنا ئەدەبی) دا هەیە، چ بشیوەیەکیٚ راستەوخو، یان نەراستەوخو» (6)

ئانکو ئەدەبیٚ بەراورد گرنگییٚ ددەتە لایەنیٚ میژوویی و ئەدەبی و گرێدانەکا بهیز دگەل (میژوو، تیور و رەخنا ئەدەبی)

هەیە.

پێناسەکا دی دبێژیت:

« ئەدەبێ بەراورد؛ ئەو زانستە ئەوێ ل کارتێکرن و کاریگەریێ دناڤبەرا ئەدەبیاتان دا دگەرێیت، چ دناڤبەرا (دو نڤیسەران یان دو زمانان یانژی دو پێلێن هزرێ)ی دا بیت. هەروەسا رادبیت ب ڤەکولینا چەوانیا دەربازبوونا جۆرێن ئەدەبی ل وەلاتەکی بۆ وەلاتەکێ دی و چەوانیا دانوستاندنێ دناڤبەرا مللەتان دا دهەمی قوناغێن میژوویی دا ژی خویادکەت «(7)

ژ ڤێ پێناسێ دیار دبیت کو ئەدەبێ بەراورد رادبیت ب خواندنا کارتێکرنا ئەدەبێ نەتەوەیەکێ ل سەر نەتەوەکا دی، یان نڤیسەرەکی ل سەر ئێکێ دی و شێوێ کارتێکرن و ئەگەرێ ڤێ چەندێ خویادکەت. هەروەسا کارتێکرنا نڤیسەرەکی یان بەرهەمەکی ل سەر ئەدەبێ نەتەوەکا دی ژی دیاردکەت، بۆ نمونە کارتێکرنا چیروکا (هزار شەڤ و شەڤەک)ێ ل سەر ئەدەبیاتێن ئەوروپی.

پێناسەکا دی دبێژیت:

« ئەدەبێ بەراورد بابەتەکێ نوییێ خواندنێن ئەدەبییە، ئەو خواندنێن د دەمەکێ درەنگ دا ل دەڤ ئەوروپیان پەیدابووی و جهێ خو دناڤ خواندنێن ئەدەبی دا ل رۆژهەلاتی گرتی... ناڤەرۆکا بابەتێن خۆ ژ ئەدەبیاتێن ئەوروپی و پێلێن هزرێن وان وەردگریت. و گرنگییێ د دەتە رویدانێن میژوویی و پەیوەندییێن جڤاکی و رەنگڤەدانا وان د ئەدەبێ وان دا»(8).

ئەڤ پێناسە میژوویا پەیدابوونا ڤی زانستی دیار دکەت کو بۆ ئێکەم جار ل ئەوروپا پەیدابوویە و بەرژەنگ و سروشتێ ژینگەها وان ب خوەڤە گرتیە و بەرەڤ ئەمریکا و پاشی وەلاتێن رۆژهەلاتی ڤەچوویە.

د پێناسەکا دی دا هاتیە:

« ئەدەبێ بەراورد زانستەکە، یان هونەرەکە،گرنگییێ د دەتە بەراوردکرنێ دناڤبەرا دو ئەدەبان یان پتر. ژ بۆ زانینا پەیوەندییێن کاریگەری وکارتێکرنێ و وەکهەڤی و جوداییێ و ئەو رێکێن ئەڤ کاریگەریە د ناڤبەرا تورەڤانان دا دەرباز بووی، ئەوێن سەر ب نەتەوە و زمانێن جوداڤە» (9).

ئەڤە هندەک ژ پێناسێن رێبازا فەرەنسی و لایەنگرێن وێ بوون، کو لدویڤ بوچوونا وان مەبەستا ئەدەبێ بەراورد دیارکرنا وان رێکایە ئەوێن ئەدەبێ نەتەوەکێ ب هاریکاریا وان دچیتە دناڤ نەتەوەکا دیتر دا و کارتێکرنێ لسەر دکەت. بەلێ هەبوونا پەیوەندییێن میژوویی دناڤبەرا وان دا ب مەرجەکێ سەرەکی دهێتە زانین تاکو ئەڤ بەراوردکرنە بهێتە ئەنجامدان. دیسان ئەو جەختییێ لسەر لایەنێن وەکهەڤییێ دناڤبەرا بەرهەمێن بەراوردکری دا دکەن.

ب دیتنا مە هەر نیزیکییەک دناڤبەرا دو بەرهەمان دا نەکاریگەریە، چونکو وەکهەڤی د هەمی بوارێن ژیانێ دا هەیە.

بۆ نموونە ئەو وەکهەڤیا دناڤبەرا بەرهەمێ (لەیل و مەجنون)ا نیزامی و (مەم و زینا) خانی دا چێ دبیت نەکاریگەریا ئێکی ژ وانە لسەر یێ دیتر، بلا پەیوەندیێن مێژوویێ ژی دناڤبەرا وان دا هەبن. بەلێ ئەم دشێین کاریگەریا هوزانڤانێ عەرەب (بەدر شاکر السەیاب)ی ب شێوەیەکێ ئاشکرا ل سەر (گوران)ی ب نمونە و بەلگەڤە دیارکەین.

رێبازا ئەمریکی بیاڤێ ڤەکولینێن بەراوردکاری بەرفرەهتر لێ دکەت ژ هندێ کو بەراوردی دناڤبەرا دو ئەدەبیاتان بتنێ بیت.بەلکو بەراوردکرنا وان دگەل زانست و مێژوو و ئاین و گەلەک بیاڤێن دیتر دهێتەکرن... دیسان ب دیتنا وان جوداهیا زمانان نە مەرجەکێ سەرەکییە بۆ بەراوردکرنێ، بەلکو جوداهیا نەتەوەیی ب مەرجەکێ سەرەکی د دانن. ئەڤ چەندە ژی ب مەبەستا جوداکرنا ئەدەبێ خوژ ئەدەبێ ئنگلیزیە. هەر وەکی (هێنری ریماک) دبێژیت:

« ئەدەبێ بەراورد،خواندنا ئەدەبییە ژ دەرڤەی سنورێن وەلاتەکێ دیارکری.دیسان خواندنا پەیوەندییانە دناڤبەرا ئەدەبیاتان دا و ژلایەکی دیتر ڤە،خواندنێ لسەر هەمی لایەنێن دیتر ژی دکەت مینا(زانین، عەقیدە، هونەر، فەلسەفە، مێژوو، ئاین و زانستێن جڤاکی)» (10).

ئەگەر ئەم بزڤرینە مێژوویا ئەدەبی،دێ بینین پویتەدان ب ئەدەبیاتان دناڤبەرا مللەتان دا و زانینا هێزا کاریگەریا هەر ئێکی ل سەر یێ دی هەرژ دکەڤن دا و بەری پەیدابوونا ئەدەبێ بەراورد هەبوویە. هەر وەکی (گوتە) دبێژیت:

« د هەر ئەدەبەکی دا پێدڤییە نێرین و زڤرین ژ بۆ دەرڤەی ڤی ئەدەبی هەبیت»(11).

لدەڤ رومانیان چ رەفتارێن ئەدەبیێن رەسەن نەبوون، ئەڤجار ل سالا (146پ.ز) دەمێ لسەر یونانیان بسەرکەڤتین. رەوشەنبیرێن وان زارڤەکرنا ئەدەبێ یونانی ب خالەکا گرنگ دادنا، تاکو بڤێ چەندێ بشێن ئەدەبیاتێ وەلاتی خوە پێشبێخن،لەوما کو ئەدەبەکێ لاتینی یێ بەرز هاتە پەیدابوون و دامەزراندن.

د چاخێن ناڤین دا ل دەمێ کەنیسێ دەسهەلاتداریا خو ل سەر هەمی لایەنێن ژیانێ دا زاڵکری، ئەدەبیاتێن گەلێن ئەوروپی،ئێکگرتیکرن و گیانێ کرستیانی تێدا ڕەنگڤەدا، ب زمانێ لاتینی هاتنە نڤێسین. ئەڤجار دانوستاندنا رەوشەنبیری دناڤبەرا مللەتێن ئەوروپا دا زێدە بوو. بۆ نمونە ژانرەکێ ئەدەبی ل وەڵاتەکی دا سەرهلدەت ودا ل هەمی وەڵاتێن دی بەڵاڤبیت. دڤی دەمی دا رولێ ئەدەبیاتێن رۆژهەلاتی ب تایبەت یێن عەرەبی ژ بۆ گەشەکرنا ئەدەبیاتێن ئەوروپی د بوارێ هوزانا لیریکی دا یێ دیارە.(12).

دگەل هەبوونا ڤان کاریگەری و

پەیوەندیان، چ خواندنێن بەراوردکاری ب دروستی نەهاتنە ئەنجامدان.

د چەرخێ ڕاپەرینێ دا؛ نڤیسەران ژ بۆ خوە دویرکرنێ ژ ئەدەبیاتێن چەرخێ ناڤین و دەسهەلاتدارییا کەنیسێ، جارەکا دی پەنابرە بەر ئەدەبیاتێن یونانی و رومانی و زارڤەکرنا وان.

کومەلا (*الثریا*) ل فەرەنسا ڕۆلەکێ مەزن د بوارێ ئەدەبێ بەراورد دا هەبوو، ب تایبەت رەخنەگر (دورا)ی.(13)

ل سەدێ نوزدێ کاریگەریا شورش و مشەختبوونا، وەکی مشەختبوونا فەرەنسیيا مەزن و مشەختبوونا ڕەوشەنبیران بۆ فەرەنسا ل سەر زێدەبوونا دانوستاندنێ دناڤبەرا نڤیسەران دا هەبوو. گەلەک ڤەکولین هاتنەکرن، بەلێ ئەم نەشێین بێژین ئەڤ ڤەکولینە لسەر ئەدەبێ بەراور د خوەڤە د تایبەتمەندکریبوون، بەلکو ژ بۆ دروستکرنا سەقایەکێ هزری یێ گونجای بۆ ڤی بابەتی د هاریکاربوون.

ڕۆلێ (مەدام دو ستایل) ل فەرەنسا ب شێوەیەکێ ئاشکرا دڤی بواری دا یێ دیارە.(14)

دیسان (پوسنێت)ێ ئنگلیزی ژی ڕۆلەکێ بەرچاڤ هەیە، پەڕتووکەک ل ژێر ناڤونیشانێ (ئەدەبێ بەراوردکاری) ل سالا (1881)ێ دانا.(15)

ل ئەلمانیا ڕۆلێ (شلیگل، وایکهورن، بۆترویک) یێ دیارە. دبیت ئەلمانی ئێکەم مللەت بن گرنگی دایە پێکولێن دەستپێکێ یێن ڤی بابەتی، هەر ئەوان کاریگەرییێن بنەرەت بشێوەیەکێ گشتی دیار کرینە و هەست ب بابەتێن بیانی کریە.(16) ڤەکولینێن نڤیسەران بوونە ئەگەرێ سەرهلدانا ئەدەبێ بەراورد وەکو زانستەکێ ئەدەبی یێ سەربەخو ل فەرەنسا ل دوماهیا سەدێ نوزدێ ودەستپێکا سەدێ بیستێ.

ژێدەر و دەهمن:

1- عەزیز گەردی، ئەدەبی بەراوردکاری، چاپخانەی زانکوی سەلاحەددین، 1987،ل13.

2. پول ڤان تیگم، الأدب المقارن، ت: سامي مصباح الحسامي، منشورات المكتبة العصرية، بيروت، سنة ؟، ص18.

3. د. محمود طرشونه، مدخل الى الأدب المقارن وتطبيقة على ألف ليلة وليلة، دار الشؤن للثقافة العامة، بغداد، 1987، ص8.

4. د. محمد غنيمي هلال، الأدب المقارن، دار العودة، بيروت، 1962، ص10.

5. كريم شاره زا، باكورة الأدب المقارن التطبيقي، مجلة كاروان، ع(39)، 1985- 1986، ص147.

6- ماريوس فرنسوا غويار، الأدب المقارن، ت: هنري زغيب، مطبعة البوليسية جونية، بيروت، 1978،ل11.

7. د. داوود سلوم، دراسات في الأدب المقارن التطبيقي، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1984، ص12.

8. د. طه ندا، الأدب المقارن، دار النهضة، بيروت، 1973، ص12.

9- د. محمود گرشونه، ص 5.

10. سوزان باسنيت، الأدب المقارن مقدمة نقدية، ت: أميرة حسن نويرة، المجلس الأعلى للثقافة العامة، د.م، 1999، ص37.

11- ماريوس فرنسوا، ص11.

12- د. محمود طرشونة، ص13.

13. د. محمد غنيمي هلال، ص24.

14. پول ڤان تيگم، ص 25.

15. عەزیز گەردی،ل 37.

16. د. داوود سلوم، ص18.